

УДК 821.161.2-3.09“18/19”

ЗМІНА ЕТИЧНИХ ТА ЕСТЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Катерина Откович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, k_filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто зміни в осмисленні людиною етичних та естетичних цінностей наприкінці ХІХ–початку ХХ сторіччя. Спроби пошуку нових цінностей відобразилися у творах української літератури як духовно-культурному надбанні нації. Письменники засвідчили глибокий психологізм у зображенні людини, філософське осмислення її складної сутності.

Ключові слова: етичні цінності, естетичні цінності, людина, українська духовна культура.

Швидкий темп зміни домінуючих суспільних пріоритетів у сьогоденні не дає можливостей людині зупинитися і замислитися над змістом, ціннісно-культурним наповненням тих загальнонавчаних норм і стереотипів, які вкоренилися в нашому житті. Людина переважно залишається користувачем соціально адаптованих міфів, що дає змогу їй спростити життя, умовно обираючи собі певну модель поведінки [2, с. 147]. Послугуючись цим “шаблоном”, індивід втрачає розуміння діалектики понять добра і зла, щастя, краси, свободи, оскільки певне шаблонне твердження, що в основі вже містить хибний засновок, провокує “користувачам” сприйняти певні етичні й естетичні норми, які характерні в межах обраної ним моделі.

Однак людина як соціокультурна істота є одночасно споживачем і креативним елементом духовної культури тієї спільноти людей, до якої вона належить. Духовним джерелом розвитку людини є література, що є чи не найбільшим каталізатором почувань, пошуків та сподівань. Українська література заховає в собі інформацію про зміни, що відбулися у певний період у суспільстві, та цінності, які з того чи іншого приводу ставали домінуючими.

Українська література XIX ст. відзначалася яскраво вираженим традиціоналізмом: поглиблювався процес привертання уваги до селянства, щоб одночасно зацікавити міське населення проблемами селян (неосвіченість, важка праця, панщина) і популяризувати село як основне джерело продукування і збереження українських традицій. Відповідно тематика творів зосереджувалась на сутності села. Етизація поведінки героїв чітко поляризувалася на позитивних і негативних, що давало читачеві змогу класифікувати вчинки на позитивні (подружня вірність, чекання коханого, дотримання слова, людяність, пошана батьків, чесна і важка праця, охайність) і, навпаки, негативні (лінь, заздрість, зрада та ін.). Однак ранній модернізм приніс сум'яття в традиційно-риторичне розкриття екзистенційних проблем. Те, що загальноприйнято вважалось добром, набуває інших відтінків, і деколи починає сприйматися цілком навпаки – негативно. Українська література виразно зафіксувала і відтворила такі ціннісно-культурні вияви. Однак у зв'язку з однобічним трактуванням творів, яке проводилося літературною критикою довгий час в Україні, вони були непомітними, і лише на початку 1980-х років науковці якісно повному підійшли до тексту. Новий в Україні гендерний аналіз тексту дав змогу перепрочитати твір, роблячи акцент на психологічному образі героя, підняти досі табуйовані питання: смерть як філософсько-антропологічний феномен, нерозривність творчості й божевілля, еротичні взаємовідносини тощо.

Спроби з'ясувати зміни, які відбулися в етичному й естетичному сприйнятті реальності, започаткувала ще українська еміграція (Є. Маланюк, Ю. Тарнавський, Ю. Шерех), що стало поштовхом і основою для сучасних досліджень. Монументальною працею на теренах України став “Дискурс модернізму в українській літературі” С. Павличко [10], де розкрито найтаємничіші моменти творів і біографій багатьох митців XIX–XX ст. З'являється книга Н. Гундорової “Проявлення слова” [4] (лінгвістичний дискурс творів), а також В. Агеевої “Жіночий простір” [1] (аналіз творчості письменників XIX–XX ст.). Важливими є етнографічні дослідження О. Кісь, в яких ставиться питання про девіантну поведінку героя. У розвідках Н. Монахової прослідковується увага до заперечення чи не розкриття тілесності, притаманна українській літературі наприкінці XIX сторіччя.

На основі літературознавчих праць можна дослідити питання про виокремлення та сукупність всіх змін в етичному та естетичному сприйнятті людиною суспільного життя, що були зафіксовані в художніх творах. Завдяки такому науковому дослідженню можна прослідкувати ті тенденційні зміни, які суспільство переживало на зламі епох. Відхід людини від традиційного, підсвідомого сприйняття доброго і злого, вічного, цінного змінюється на екзистенціальний пошук, де метою людини є відкриття для себе змісту цих понять. Як наслідок відбувається “духовна дезорієнтація”.

Отже, мета статті – прослідкувати зміну ціннісної орієнтації суспільства на межі XIX–XX сторіч, відображену в творах української літератури як джерелі духовно-культурного надбання.

Наприкінці XIX ст. в українській літературі прослідковується поступовий відхід від традиціоналізму. Розглядаючи зміну в сприйнятті естетичних і етичних цінностей, можна побачити, що в своїх творах письменники головну увагу зосереджують на зовнішній красі (здебільшого дівчини), що, безперечно, поєднана з її цнотливістю, працьовитістю тощо. Отже, краса не сприймається відокремлено від етичної поведінки людини. У творах І. Нечуя-Левицького через зовнішній опис відчувається позитивна чи негативна налаштованість у ставленні до героя: “Була невеличка з себе, з невеличким лицем, але повновида і кругловида. Підборідочок у неї був невеликий, кругленький, як волоський горішок. Темно-русі брови лежали низько, над самими очима. Сині невеличкі очі світились тихо-тихо, як підіймала вона віка. Тільки вона все спускала очі вниз, все неначе щось думала” [8, с. 37]. Такий лірично-романтичний опис акцентується на характері людини, який читач відчуває з позитивно налаштованого опису героїні. Однак, використовуючи такі порівняння, як: “брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки” [8, с. 124], “як терночок, чорні швидкі очі”, “на смуглявих щоках грав рум’янець, немов тая рожка”, “червоні губи цвіли червоним цвітом півонії” [8, с. 38], автор розділяє зовнішність на окремі елементи, і герой не сприймається в своїй індивідуальності, хоча можна відчути позитивне чи негативне ставлення автора до нього. О. Маковей, іронічно змальовуючи своїх героїв, описує зовнішність подібно до І. Нечуя-Левицького, проте описує переважно для відтворення і підсилення негармонійності тілесного і духовного: “се була дійсно рідна донька

старої Макольонгви, тільки більше подібна до якогось іншого птаха, ще не зовсім порослого пір'ям. “До якого би птаха її прирівняти?” – подумав професор хвилинку, ... тільки тепер зміркував, що вона дуже подібна до курочки-голошийки, такої мов обскубаної” [7, с. 424–425].

“Корисливе” ставлення до оточення не може не відобразитися в людині у певних естетичних проявах. Людина переносить свою спотворену сутність на зовнішність, і головним є не це взаємозалежне перенесення, а духовний стан іншої людини, тієї, яка це спостерігає (від якої ведеться мова у творі). Так, взаємозалежно і наївно-просто змальовує красу і добро М. Яцків. Негативного героя не аргументовано вчинками, зображено через відштовхуючу зовнішність. Наприклад, у творі “Боротьба з головою”: “Мачуха була статна, завертоока, ясне волосся, грішні груди, тонкий голос. Сонна і лінива, як кішка. Тіло заглушило душу, як це звичайно буває у жінок паразитного виховання” [11, с. 108]. А дівчина з твору “Серп”, яка обстоює свою честь вбивством нападника, уподібнюється Богородиці: “Була це росла дівчина, струнка, як ялиця, коса руса, очі задумливі... Десь бачив я в церкві образ: свята діва тримає білу квітку в руці, а над головою світло ясніє. Той образ і Варка з серпом на голові отак і переплітаються” [11, с. 62].

Однак, незважаючи на стійкість цих тенденцій, на зламі сторіч з'являються нові прізвища – Н. Кобринської, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка. У відчутті краси поступово починає виокремлюватися етичне навантаження, і вперше естетика має еротичне забарвлення. М. Коцюбинський став новатором, виокремивши у змалюванні героя тіло, зовнішність і душевні переживання. У творі “Цвіт яблуні” “митець, який втрачає єдину дитину... не може примирити почуття батька і письменника, у боротьбі двох “я” одне з них виступає суворим моральним суддею щодо іншого, але врешті гармонія і краса навколишнього світу, поклик творчості примиряє героя з неминучим, змушує сприйняти навіть і цю смерть як один із проявів закону життя” [1, с. 71]. Автор твору передає у мить переживання чоловіка його споглядання дружини: “Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічних і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо риде, я

обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку” [6, с. 172]. Естетичне чи, швидше, еротичне милування важко усвідомити в такий трагічний момент, однак людина бореться вже не між красою і добром, а між красою та обов’язком.

Якщо в І. Нечуя-Левицького зовнішня краса налаштовує на позитивні риси характеру героя, то в О. Кобилянської комбінація позитивних якостей призводить до відчуття людиною зовнішньої гармонії. На прикладі героїні повісті “Царівна” Наталі Вериковичівни краса є не даністю, а кінцевим результатом пошуку себе. Певний період Наталка ідентифікує себе як “я – негарна” [5, с. 110], “я – неприступна” [5, с. 139]. Самостановлення героїні відбулося, коли вона об’єктивно оцінила своє відображення у воді:

“Я – гарна!” - заговорив у ній якийсь голос.

“Так”, – і вона почала приглядатись собі. Вона була дійсно гарна. Сніжно-біла, а до того великі, як сталь, сяючі очі. Стать її була гнучка і струнка, отже, була цілком гарна, в тій хвилині навіть дуже гарна... “Царівна”, – навинулось їй на думку” [5, с. 354]. Героїня твору довгий час не розуміє своєї привабливості. Лише пройшовши певне духовне становлення, вона усвідомлює свою вроду. Індивідуальність Наталки Вериковичівни розкривається без зосередження уваги читача на її зовнішності, оскільки основним мірилом духовності стають її вчинки.

Відома українська феміністка Н. Кобринська частково нехтує змалюванням зовнішності, витворюючи образ героя, радше, з навколишніх речей, зацікавлень і подій. Людина повинна відчувати “дух часу” – бути інтегрованою в сьогоденне суспільство, що і дасть їй можливість відчутти себе особистістю. Зовнішність для неї не є провідною ознакою нахилів людини.

Однак зовнішня краса може бути і перешкодою для розкриття індивідуальності. Краса втрачає своє життєдайне значення і перетворюється в елемент еротичного споглядання. В. Винниченко робить спробу показати, наскільки небезпечним є поєднання краси і добра: “героїня “Базару”, наприклад, зізнається, що краса (скажемо так, тіло, жіночність) “зробили те, що я не можу бути вільною”. Знишуючи таку красу як абсолют, Маруся проривається, оголює свою людську природу [3, с. 20]. Однак, знищивши красу, оточуючі Марусю люди перестають звертати на неї увагу, відкидають її індивідуальність, яка є

нічим без зовнішньої краси. У конкуренції краси і чеснот тут перемагає краса, і ліквідувавши красу, чесноти не стають доміантними. Отже, краса стає всеохоплюючим мірилом людської сутності.

Крім трансформації поняття краси, змінюється і ставлення до загальнолюдських принципів добра (які збігаються з біблійними заповідями). Доброчинність (як світогляд і суспільно нормований принцип допомоги і незашкодження іншому) починає абсорбувати в себе елементи суспільно-часових тенденцій. Наприклад, добро як суще нівелюється під впливом вияву людиною певних емоційних переживань: кохання, помсти, материнського почуття, патріотизму та ін. М. Яцків у згадуваних творах показує своє ставлення до компромісу добра як всеоб'єднуючої ідеї людства й особистих ситуативних емоцій. Головний герой у творі “Боротьба з головою” розповідає про свою агресію до сина мачухи, який зустрів його у лісі словами: “всюди тебе повно! Носишся з потайними планами – характеристика твого народу й матері!...” [11, с. 114]. Хлопець переказує, що схопив зведеного брата “за горло й підняв в одній руці. Він метався, але я робив тепер своє розважливо й спокійно. Пригнув грабову гілку, обернув її навколо шиї карлика і пустив його в повітря. Після цього мене охопило омерзіння, я якийсь час блукав лісом... карлик мав занадто сильну шию і руки, щоб повіситися. Він розірвав гілку – полетів униз, прийшов додому і розповів усе матері” [11, с. 115]. Невдовзі головний герой “застав як він (карлик) із мачухою дер портрет моєї матері на куски, й обоє топтали його ногами... я підбіг до мачухи, вхопив її за волосся, кинув на землю і почав бити. При цьому зауважив, що її тіло – як у рисі, що в ньому не домацаєшся кісток... Я вхопив карлика за ноги і почав бити ним мачуху, кидав на землю, як клубок..., моя лють перейшла в божевілля...” [11, с. 115]. Спокійний і врівноважений чоловік дозволяє і виправдовує цей приступ шаленства, бо, як він каже – “чоловікові жінка не вмере, помре лише дитині – мати” [11, с. 109]. Він обстоював повагу до своєї матері, й до народу, яким його цькувала нова батькова сім'я. У творі “Серп” дівчина, що своєю працьовитістю, чистотою і щирістю втілює образ жінки-матері й Богородиці, серпом вбиває гвалтівника. Її вчинок розглядається лише як керований Божою рукою акт очищення села : “Так псові і треба. Вже досить покриток на селі” [11, с. 64]. І жодного разу не ставиться питання про вбивство людини. Звертаючись до творів О. Маковея, можна виокремити патріотичні по-

чуття як головні у виборі людиною основних моральних засад. У творі “Хрестини” піднімається багато суперечливих питань, що в сукупності викликають певне сум’яття у визначенні основної проблематики. В підсумку – неспівмірне поєднання вигоди і патріотизму. Незважаючи на кількість винних і потерпілих, автор чітко вказує, що стає на бік чоловіка. Це свідчить про неглибокий психологізм у ставленні до такого роду питань та обстоюванні винятково патріотичних почувань і маскулінної традиції у вирішенні конфлікту.

М. Коцюбинський у творі “Лист” ставить віковічне питання про взаємовідносини батьків і дітей. Син нагадує другові “про поезію свят, чистого снігу й колядок або про великоднє сонце, яким воно ніколи вже не буває на протязі року...” [6, с. 228]. Однак люблячий син приїхав на день раніше, ніж його очікували, і розуміє, що відчуває огиду і страх до матері й сестри, які, готуючись до його приїзду і великодних свят, ріжуть тварин для приготування страв. Любов до матері стає якоюсь відстороненою, можливою лише на відстані. Насправді ж, він почув “таємничі наради”, що “велися в кутку”, де “зрозумілими були тільки окремі слова: “порізати печінку..., сточити кров..., вимити кишки...” [6, с. 230]. Він бачить кров, що стікає в сестри по ліктях, мертві кури і тельбухи – мати і сестра постають катами. Тут відчувається ідеалізація сином образу матері. Стереотип материнської любові – це ніжність, любов, віддача, та елемент жорстокості (який є невід’ємною частиною сільського життя і побуту) перекреслює таке платонічне почуття. Кров й утилітарне ставлення до життя як до м’яса, руйнують у сина міф про материнство. Постає питання про зміну концепції ідеальної матері на матір-людину. Цікавим видається той факт, що сам автор досить споживацьки ставився до їжі й матеріалу для її приготування. Літературознавець С. Павличко у своєму дослідженні “Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського” [9] робить порівняльний аналіз приватних листів письменника і оповідання “Лист”, яке є “маніфестом зречення м’яса як символу насильства над беззахисною природою” [9, с. 521].

Конфлікт взаємостосунків “батьки – діти” найбільш гостро постає у творчості В. Винниченка. Неспроможність і небажання старшого покоління зіставити своє життя та вчинки з моральними настановами для молоді призводить до вражаючого контрасту. В творі “Чесність з собою” головні герої намагаються відокремити

загальноприйняті норми патріархального суспільства від вітальних бажань людини. Бути чесним з собою – це керуватися винятково своїми почуваннями, зазирнути в себе і чесно відповісти, чого ти бажаєш. Так утворюється нова мораль: шлюб за домовленістю прирівнюється до проституції, а справжнє кохання не потребує згоди сторонніх людей. Також розглядається питання про фізичні потреби людини, які є не менш важливі, ніж духовні. Утворюється тип нової людини, яка живе за покликом зсереди, а не за суспільними приписами. Мораль, яка є лише ширмою для безчестя, відкидається як непотрібна. Однак, чи не подібна “чесність з собою” на концепцію “цивільної відваги” О. Теліги? Основні прикмети цивільної відваги: “то є передусім вміння сказати “ні”, коли від тебе вимагаються речі, противні твоїй гідності і твоїм переконанням. То є вміння бути собою в усіх обставинах і перед людьми різних поглядів і різних становищ..., вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належить...” [10, с. 144]. Образ людини з цивільною відвагою схожий до “чесного з собою”. Проте В. Винниченко для О. Теліги лише “Великий Партач, незрівнянний деструктивний талант..., а така чесність з собою абсолютно ні до чого не зобов’язувала, легко і приємно розв’язувала всі питання...” [10, с. 148]. Патріотична етика О. Теліги зобов’язує героя удосконалитися в межах існуючої морально-ціннісної концепції. Її мета – перетворити інтелектуала – партача життя – у важкий довоєнний період у незламного духом воїна часів Козацької Доби. Натомість, чесність зі собою як суто екзистенціальна концепція руйнує усталену мораль, перетворюючи людину на антисоціальний елемент, який не спроможний швидко згуртуватися для національно-визвольних змагань.

У контексті зміни етичних і естетичних сподівань варто згадати твір В. Підмогильного “Місто”, в якому формується не лише нова етика спілкування, а й відбувається зміна ціннісно-світоглядних орієнтирів, твір В. Винниченка “Чорна Пантера і Білий Ведмідь” та численні твори Лесі Українки, де ставиться питання про взаємозв’язок творчого і раціонального, творчості й земного блага. Творчість як креація і руйнація є невичерпним джерелом пошуку тих морально-психологічних моментів, коли людина вирішує не називати добро – добром, а зло – злом.

Отже, у творах української літератури повномірно відобразилися зміни етичних і естетичних сподівань людини на зламі

епох. Якщо середина XIX ст. характеризується більшим консерватизмом і традиціоналізмом, то наприкінці цього сторіччя помітні діалектичні, взаємозалежні тенденції в розумінні добра і зла, блага, людських чеснот, краси. Вперше піднімається питання про розгляд і належну оцінку потаємних і табуйованих питань. Ці зміни, запроваджені такими письменниками, як Леся Українка, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Винниченко, В. Підмогильний, були підтримані й ширше висвітлені літературною традицією XX ст. та засвідчили глибокий психологізм у зображенні людини, філософське осмислення її складної сутності.

1. *Агеєва В.* Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. *Горностай П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // *Основи теорії гендеру.* – К.: К.І.С., 2004. – С. 132–156.
3. *Гундорова Т.* Погляд на “Марусю” // *Слово і час.* – 1991. – №6. – С. 15–22.
4. *Гундорова Т.* Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – К., 1997. – 298 с.
5. *Кобилянська О.* Твори в 5 т. – К.: Держлітвидав, 1962. – Т.1. – 490 с.
6. *Коцюбинський М.* Твори в 7 т. – К.: НАДУ, 1974. – Т. 2. – 384 с.; Т. 3. – 431 с.
7. *Маковей О.* Твори в 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – 544 с.
8. *Нечуй-Левицький І.* Твори в 2 т. – К.: НАДУ. – Т. 1. – 640 с.
9. *Павличко С.* Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
10. *Теліга О.* О краю мій... – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1999. – 496 с.
11. *Яцків М.* Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1973. – 456 с.

**THE CHANGING IN THE ETHIC AND ESTHETIC
VALUES IN UKRAINIAN CULTURE AT THE END OF
THE XIX-TH – BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY**

Kateryna Otkovych

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str. 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_filos@franko.lviv.ua*

Changes of tendencies of the ethic and esthetic values at the end of the XIX-th – the beginning of the XX-th century are considered in the article. They were described in Ukrainian literature, as a cultural source of the nation. The writers showed the physiological aspects of depicting human being and the essence of existence.

Key words: Ethic values, esthetic values, human being, Ukrainian culture.

*Стаття надійшла до редколегії 05.05.2005
Прийнята до друку 30.01.2006*